

Fatma Qurbanzadə
ADU

ELLİPSİS VƏ ELLİPTİK KONSTRUKSİYALARIN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ YERİ VƏ ƏSASI

Açar sözlər: elliptik konstruksiya, yarımçıq cümlə, məzmun, kontekstual baza

Keywords: elliptical construction, incomplete sentence, content, contextual basis

Ключевые слова: эллиптические конструкции, неполное предложение, содержание, контекстуальная база

Yunan sözü “elleipsiz” olub, “buraxılma” mənası bildirən ellipsis dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində “müstəqil məna” statusuna malik “yarımçıq cümlə” status qazanmışdır. Ellipsis sintaksisin əsas vahidi hesab edilən “cümlə” nin struktur və semantik inkişafı prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Quruluşca bütöv və ya yarımçıq (baş üzvlərin iştirakına görə) olan cümlədə ellipsis “orta mövqə” tutur. Belə ki, “elliptik cümlə” anlayışı elə bir anlayışdır ki, quruluş (struktur) baxımından yarımçıq, məna baxımından isə bütövdür. Buraxılmış məna çalarları cümlənin, mətnin, situasiyanın ümumi məzmununa görə müəyyən edilir.

Əgər bütöv (tamamlanmış) cümlənin öyrənilməsi linqvistik amillərlə bağlıdırsa, elliptik (ellipsis hadisəsinə məruz qalmış) cümlələr oxucudan, dinləyəndən daha çox ekstralingvistik amillərin (jest, mimika, bədən dili, diqqət, obrazlı təfəkkür, məntiq, emosionallıq, psixoloji adekvatlıq) mövcudluğunu tələb edir.

Hələ XX əsrin 50-70- ci illərində başlayaraq, Azərbaycan dilçiliyində ellipsis hadisəsi məntiqi – semantik rakursdan maraqlıdır. Lakin təəssüflərsə olsun ki, indiyə qədər ellipsisə sırf “elliptik cümlə” problem kimi yanaşılmış, sintaktik fenomen kimi araşdırılmış və hadisənin əsas məntiqi tərəfi kölgədə qalmışdır. Bu mövzuda yazılan dissertasiyalarda isə linqvistik termin “pis uyğunlaşan və ya heç uyğunlaşmayan” vahid kimi xarakterizə olunmuş, aktuallığını bir o qədər saxlaya bilməmişdir [1, s.244-246].

Ellipsis probleminə daha yaxın yanaşma onun “yarımçıq cümlə prinsipi” ilə üst-üstə düşməsidir. Elliptik quruluşu tam məzmunuyla anlamaq üçün biz əvvəla “ellipsis” və “yarımçıq cümlə” terminlərini bir- birindən ayırmalıyıq.

Şərti olaraq deyə bilərik ki, əgər üzvlərindən biri və ya hər ikisi buraxılmış yarımçıq cümlədəki natamamlıq cümlənin öz daxili imkanları hesabına bərpə oluna bilirsə, elliptik struktur yalnız cümlənin, mətnin məzmunu və kontekstual bazası hesabına tamamlanır. Məsələn,

Yarımçıq cümlə:

a) – Sizin haqqında danışdığınız o adamlar nə vaxt gəlməlidir?

– Sabah! (Araz hiddətlə cavab verdi)

b) Bir-iki dəqiqə keçmədən qapı bir az aralandı.

– Kimdir? – deyə nazik bir səs eşidildi. Student şübhəli bir nəzər fırladaraq sordu:

– Otaq buradamı kirayə verilir?

– Burada verilir, – deyə qız o saat qapını açdı (Y.V.Çəmənşəminli).
Ellipsisə məruz qalmış cümlə:

a) Niyətin hara (dır), mənzilin ora (dır).

b) Həddən gələn mən (əm), Məkkədən xəbər verən sən (sən)?

c) Birlik harda (dır), dirilik orda (dır).

d) Zorla qoyuna gedən köpəyin qoyuna nə faydası (var)?

Məşhur dilçi N.Xomski hələ “Dil və təfəkkür” kitabında qeyd edir ki, ellipsis hadisəsi hər zaman dünya dilçiləri üçün aktual olmuşdur. O vurğulayır ki, bəziləri bu fenomeni qrammatik rakursdan (ispan dilçisi F.Sançes), bəziləri sintaktik (ingilis alimi Merçant), digərləri isə psixoloji hadisə kimi (fransız filosofu D.Marse) qələmə vermişdir [2, s.56-162].

Ellipsisin sintaktik və ya semantik aspektdən təhlili və analizi probleminə dilçilərimiz haqlı olaraq vurğulamışlar ki, hər iki növ Azərbaycan dilçiliyi üçün xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Biz bədii ədəbiyyat nümunələrində, Azərbaycan milli folklorunda, atalar sözləri, zərb məsəlləri və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində kifayət qədər bu iki aspektdən təhlil olunan elliptik nümunələrə rast gələ bilərik. Lakin maraqlısı budur ki, biz dilçiyimizdə önəmli yer tutan bu iki növü bir-birindən necə ayırmalıyıq?

Bu barədə K.Ə.Həbibova yazır: “Semantik ellipsis termini hər hansı bir ifadənin informativliyinin aşağı olması kimi qəbul edilməməlidir. Çünki semantik ellipsis bu və ya digər bir ifadənin dildə müxtəlif üslubi funksiyalar yerinə yetirən yeni-yeni variantlarını formalaşdırır” [“Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri” adlı dissertasiya, Bakı, 2008, s 10-13].

Dilimizin milli – mədəni irsini, mədəniyyətini və əxlaqi dəyərlərini özündə geniş ehtiva edən atalar sözlərini, söyləmləri, zərb məsəllərini geniş məna çalarlığı, ifadə zənginliyi və mənanın birbaşa deyil, konkret kontekstual (eləcə də situativ) mühitdən yaranaraq birbaşa adresata nüfuz etməsi baxımından semantik elliptik frazalara, elliptik cümlələrə və ifadələrə aid edə bilərik:

Atalar sözləri və zərb məsəlləri:

a) Xalqın sədasi, haqqın nidası.

b) Oğlum oğul olsun, kol dibi evim.

c) Ev bizim, sirr bizim.

d) Palan–palan, mənə də palan?!

e) Papağı tülkü dərisindən, xəbəri yox gerisindən.

Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, semantik rakursdan (anlamdan) tədqiq olunmayan bütün növ cümlələr ya yarımçıq cümlə kimi, ya da struktur kasadlığı ilə qeyd olunan natamam fikir kimi qələmə alınmışdır.

Bəs ümumilikdə ellipsisi yaradan əsas faktorlar nədir ?

Dildə (qrammatikada) ellipsis mühüm rol oynayır. Ellipsis dildə aşağıdakı tendensiyalar nəticəsində meydana gəlir:

1. Dildə qənaət prinsipi;

2. Dilin öz daxili imkanlarından istifadəyə meyilliyi;

3. Dilin sadə və lakonik nitq şəraitində istifadə imkanları;

4. Sintaktik paralellik (həmcins üzvlər);

5. Dildə anafirik əlaqələr;

6. Qrammatik anomaliya;
7. Məlum olanın məqsədli şəkildə atılması (buraxılması);
8. Situasiya ilə mövzu eyniliyi;
9. Emosional- ekspressiv nitqə olan tələbat;
10. Daha dolğun və ifadəli məna paradiqması;

Biz də deyilənləri nəzərə alıb fikirlərə əlavə olaraq, semantik ellipsis həm intellektual, həm psixolinqvistik, həmçinin də məna müxtəlifliyi baxımından daha zəngin hesab edirik.

Elliptik cümlələrdə məna fərqi və struktur tərzinə görə: *tam və natamam* olur.

Tam elliptik cümlə:

a) - Anar, sən ?

-Hə, mən gələcəm!

b) - Sizə nə olmuşdur, xəstəyə bənzəyirsiniz.

- Bəli, xəstəyəm.

- Xəstəliyiniz nədir?

Rüstəmbəy mətanətli bir səslə:

- Gün-gündən sizə öyrənişirəm, susuz və havasız dolanmaq çətin olan kimi, sız siz də həyatım müşkülləşir. Xəstəliyim budur. (Y.V.Çəmənəmli)

Nümunələrdən görüldüyü kimi belə cümlələr danışanın fikrini, nitqini daha dolğun, daha ekspressiv və daha təbii emosiyalarla çatdırır. Oxucu üçün hər hansı bir obraz və ya kontekstual mühit barəsində fikir yürütmək, ideya formalaşdırmaq və psixoloji analiz etmək elə də çətin olmur. Bu isə birbaşa dilin psixoloji aspekt-dən təhlili, dilçiliyin psixologiya elmi ilə əlaqəsinə nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Fəxrəddin Veysəlli. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010
2. Fəxrəddin Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Studia Philologiya, 2009
3. Hüseynov Ş.Q. Psixolinqvistika. (Dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004
4. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. (Dərs vəsaiti), Bakı: BDU nəşriyyatı, 2013
5. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çayıoğlu, 2010

Summary

The name and place of ellipsis and elliptical constructions in Modern Linguistics

The article is about semantic and structural name and place of the term "ellipsis" and "elliptical phrases" in Modern Linguistics. Firstly, the author defines the difference among the terms "ellipsis", "incomplete phrase" and "incomplete context". Then the author delivers to the reader the background of ellipsis with literary and real colloquial speech acts. Besides, ellipsis and elliptical constructions are explained not only in the aspect of grammar or syntax, but at the same time as a major part of psycholinguistics.

Резюме

Имя и место эллипсиса и эллиптического строительства в современной Лингвистике

В статье рассматривается позиция эллипсиса, как с семантической, так и структурной стороны, в современной лингвистической науке. В первую очередь, автор дает определение терминам "эллипсис", "неполное предложение", "неполный контекст". Далее, с помощью примеров художественной литературы и контекста разговорной речи доносит до читателей идею о том, что эллипсис является важной составляющей частью как грамматики, так и психолингвистики. Наличие убедительных примеров объясняет тот факт, что эллипсис является одним из главных элементов не только лингвистики, но и психолингвистики.

Рəyçi: fil.f.d., dos. A.Bayramova
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrasının
05.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 07.12.2016